

4

नाट्यस्य सौन्दर्यशास्त्रम्

टिप्पणी

भारतीयसाहित्ये प्राचीनकालात् काश्चन साहित्यपरम्पराः प्रचलिताः सन्ति, यथा काव्यं, दर्शनं, नाटकं, साहित्यं, अर्थशास्त्रम् इत्यादयः परन्तु सौन्दर्यशास्त्रं भारतीयपरम्परायाः नूतनः शब्दः अस्ति। वर्तमानकाले सौन्दर्यशास्त्रं महत्त्वपूर्णा अवधारणारूपेण दृश्यते, अवगता च भवति। हिन्दीभाषायां अन्येषु च केषुचित् भारतीयभाषासु सौन्दर्यशास्त्रस्य पर्यायः कृतः अस्ति। सौन्दर्यशास्त्रशब्दः ग्रीकभाषायाः सौन्दर्यशब्दात् निष्पन्नः यस्य अर्थः शिन्द्रियसंवेदनाश् इति। एवं सौन्दर्यस्य अर्थः— इन्द्रियसंवेदनविज्ञानम्। परम्परानुसारं सौन्दर्यशास्त्रं दर्शनस्य भाषा यस्याः विषयः कलाप्रकृतेः सौन्दर्यं भवति। आधुनिकविद्वांसः दर्शनस्य अपेक्षया विज्ञानरूपेण अर्थात् इन्द्रियसंवेदनानां विज्ञानरूपेण प्रस्तावितवन्तः यस्य उद्देश्यं शसौन्दर्यम् अस्ति। अस्य पाठस्य माध्यमेन सौन्दर्यशास्त्रस्य परिचयः, नाट्यकलायां तस्य घटकानां महत्त्वं च प्रस्तुतं भवति।

शिक्षणपरिणामाः

एतत् पाठम् अधीत्य भवन्तः -

- सौन्दर्यशास्त्रस्य संक्षिप्तं परिचयं ज्ञातव्यम्;
- नाट्यकलायां सौन्दर्यस्य प्रमुखतत्त्वान् ज्ञातुं; तथा
- नाटकस्य विभिन्नविधानां सौन्दर्यैकतायाः परिचितः।

4.1 सौन्दर्यशास्त्रस्य संक्षिप्तपरिचयः

वर्तमानयुगात् पूर्वं भारतीयसाहित्ये सौन्दर्यशास्त्रस्य वास्तविकः उपयोगः वा व्यवस्थितः ग्रन्थः वा न प्राप्यते स्म, परन्तु अद्यत्वे एषा महत्त्वपूर्णा अवधारणारूपेण दृश्यते। १८ शताब्द्याः परितः

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

पाश्चात्यसाहित्यस्य श्वाउम गार्टेन्स अस्य गहनः इति दृश्यते। अस्याः अवधारणायाः आधारशिला 'एस्थेटिका (Esthetica)' इति पुस्तके १७५३ ई. तमे वर्षे स्थापितः। यद्यपि एषा विचारधारा १७५३ ई. तमे वर्षे प्रकाशं प्राप्तवती तथापि तस्याः बीजानि विचारस्य आरम्भादेव दृश्यन्ते, ये पूर्वीय-पाश्चात्य-प्रवाहयोः दृश्यन्ते पश्चिमे प्लेटो (गणतन्त्र), अरस्तू (Ethica Nichromica), कान्टमहोदयः (Critique of Judgment), हीगलमहोदयः (Philosophy of Art) इत्यादयः विद्वांसः सन्ति यदा भारते आचार्यभरत (नाट्यशास्त्रम्), आचार्य नन्दिकेश्वरः (अभिनयदर्पणम्) महाकवि कालिदासः, लोल्लटः, शंकुः, भट्टनायकः, भट्टतौतः (काव्यकौतुकम्), आनन्दवर्धनः (ध्वन्यलोकः), अभिनवगुप्तः (तत्रलोकलोचनम्, अभिनवभारती), कुंतकः (वक्रोक्तिजीवितम्), क्षेमेन्द्रः (औचित्यविचारचर्चा), आचार्य वामनः (काव्यालंकारसूत्रम्- 'सौन्दर्यामलंकारः') पंडितराज-जगन्नाथस्य (रसगंगाधरस्य) चिन्तने पर्याप्तं सौन्दर्यं दृष्टिः भवति। यद्यपि भारतीयचिन्तने 'सौन्दर्य' विषये व्यवस्थितं शास्त्रीयचिन्तनं नास्ति तथापि 'रससौन्दर्ययोः' काव्येन सह अत्यावश्यकसम्बन्धस्य कारणात् तेषां विषये विकीर्णं व्यवस्थितं च चर्चा उपलभ्यते।

सौन्दर्यशास्त्रस्य प्रामाणिकपरिभाषा विभिन्नैः विद्भिः प्रस्तुताः आसन्। एवं ललितकलारूपेण व्यक्तानां सौन्दर्यसम्बद्धानां मौलिकप्रश्नानां मौलिकविश्लेषणस्य, तस्मात् उत्पद्यमानस्य सिद्धान्तसंहितायाश्च नाम सौन्दर्यशास्त्रम्। अद्य विज्ञानस्य युगः अस्ति, प्रौद्योगिक्याः वैज्ञानिकसाधनस्य च उपयोगेन जीवनं यंत्रीकृतं जातम्। व्यावसायिकं वा व्यापारिकं वा सफलतां जीवनस्य एकमात्रं लक्ष्यं प्रतिबिम्बितम् अस्ति। फलतः मानवाः अपि वैज्ञानिकयन्त्राणि यथा वर्तन्ते तथा एव संरचने चिन्तयितुं आरब्धाः। भावा-नैतिक-जीवन-मूल्य-विहीनाः भवन्ति। एतादृशे परिस्थितौ 'सौन्दर्यचर्चा' इत्यादिविषये चर्चाकरणं सर्वथा आवश्यकं भवति। भारतीयपाश्चात्यपरम्पराभ्यां एतस्य पुष्टिः कर्तुं शक्यते। वस्तुतः सौन्दर्यस्य परिणामः सुखं सुखमपि शुभम्। प्लेटोदृष्टौ अपि तानि एव वस्तूनि सुन्दराणि सन्ति ये सुखदाः, ये काम्यत्वेऽपि परिणामे अत्यन्तं शुभाः सन्ति। इदं सम्भवतः भारतीयमतेन "सत्यं शिवं सुन्दरम्" इति।

पश्चिमे प्लेटो, अरस्तू, एक्विनासः वा लौजाईनसः, कान्ट् वा हेगेलः वा सर्वे सौन्दर्यं केनचित् प्रकारेण मानवसंवेदनशीलता, नैतिकता, मानवीयभावना, जीवनस्य मूल्यं च सम्बद्धं मन्यन्ते तथा च भारतीयदृष्टिः तथैव सौन्दर्यं यथा पश्यति। इदम् अपरं विषयं यत् 'सौन्दर्यम्' इति भारतीयपरम्परायां बहवः पर्यायवाचीः प्रतिबिम्बिताः सन्ति, एतत् सौन्दर्यम् इति उच्यते। केषुचित् स्थानेषु लालित्यम्, केषुचित् स्थानेषु चमत्कारः, केषुचित् स्थानेषु अलौकिकः रसः च अस्ति। एवं प्रकारेण मानवजीवने सौन्दर्यशास्त्रस्य अवधारणायाः आवश्यकता, पाश्चात्य-भारतीय-साहित्ये च तस्य महत्त्वं प्रस्तावितं अस्ति।

अस्मिन् श्रृङ्खले सौन्दर्यस्य अवधारणां अवगन्तुं तस्य स्वतन्त्रं अस्तित्वं स्वीकुर्वितुं च काव्यशास्त्रस्य, तत्वमीमांसस्य, मनोविज्ञानस्य वा पर्यायः न गणनीयः। प्रथमं काव्यशास्त्रस्य एकः भागः यः शैलीप्रतिपादनसम्बद्धः अस्ति सः सौन्दर्यस्य व्याप्तेः अन्तः न आगच्छति, अन्यः भागः यस्मिन् मूलसिद्धान्तानां चर्चा भवति सः केवलं सौन्दर्यशास्त्रस्य शाखा इति गणयितुं शक्यते यतः तस्य सीमितव्याप्तिः प्राप्तुं शक्यते केवलं काव्यसौन्दर्यस्य अर्थात् शब्दार्थस्य माध्यमेन। केवलं व्यक्तं

सौन्दर्यं तत्र अस्ति। तत्त्वज्ञानं मनोविज्ञानं च सौन्दर्यशास्त्रस्य मूलभूतविषयाणि सन्ति, अर्थात् सौन्दर्यशास्त्रं स्वस्य विषयस्य स्वरूपस्य, अनुभवस्य, अभिव्यक्तिस्य इत्यादीनां विश्लेषणार्थं उपर्युक्तविचारधाराणां विशेषविधिनाम् उपयोगं करोति। उपर्युक्तेषु सर्वेषु शास्त्रेषु ज्ञानविज्ञानेषु च कलाशास्त्रं सौन्दर्यस्य अत्यन्तं समीपस्थं यतः सौन्दर्यस्य व्याप्तेः अन्तः केवलं ललितकलानां सौन्दर्यस्य चर्चा भवति, न तु प्राकृतिकसौन्दर्यस्य एव। किन्तु कलाव्याप्तेः व्यापकत्वात् सौन्दर्यात् सर्वथा भिन्ना। एवं प्रकारेण सौन्दर्यशास्त्रस्य स्वकीयं स्वतन्त्रं अस्तित्वं वर्तते तथा च वर्तमानयुगस्य दृष्ट्या तस्य विविधघटकतत्त्वानां अध्ययनं महत्त्वपूर्णम् अस्ति।

टिप्पणी

पाश्चात्यसाहित्ये सौन्दर्यं विषयकव्याख्यानानि चर्चाश्च आरम्भादेव प्रचलन्ति, एषा परम्परा च निरन्तरं वर्तते। प्लेटो इत्यस्य मते सौन्दर्यं सृष्टेः मूलभूतं तत्त्वं तस्य साक्षात्कारः च दार्शनिकानां परमं लक्ष्यम् अस्ति। सत्यस्य पर्यायं श्रेयसाद् अविच्छिन्नं च मत्वा सौन्दर्यं प्रेम च एकस्यैव तत्त्वस्य पक्षद्वयं व्याख्यातम् एतदतिरिक्तं सौन्दर्यस्य केचन स्तराः, तथा च शारीरिकसौन्दर्यं, मानसिकसौन्दर्यं, नैतिकसौन्दर्यं, शुद्धबुद्धेः बौद्धिकसौन्दर्यस्य च प्रज्ञात्मकः सौन्दर्यं च पाश्चात्यविचारधारायां महत्त्वपूर्णाः पक्षाः अपि अभवन्।

आधुनिकयुगे कान्ट-हीगलयोः अपि नूतनतर्कस्य आलोके विज्ञानस्य आधारेण च सौन्दर्यस्य वर्णनं कृतम् अस्ति।

पाश्चात्यसाहित्ये अनेकदृष्टिकोणानां आधारेण सौन्दर्यशास्त्रस्य, सौन्दर्यस्य च व्याख्या कृता अस्ति। अस्याः विचारधारायां विद्वांसः मते सौन्दर्यं वस्तुनः गुणः अस्ति, तस्य रूपे, आकारे च निहितम् अस्ति। हीगलसदृशस्य अन्यस्य व्यक्तिपरकव्याख्याकारस्य कृते सौन्दर्यस्य कलायाः वा आध्यात्मिकार्थस्य व्याख्यानं सौन्दर्यशास्त्रस्य उद्देश्यम् अस्ति। तेषां कृते सौन्दर्यं विश्वस्य परमशक्तेः अथवा पारमार्थिकस्य एकतायाः प्रतीकम् अस्ति। यत्र औपचारिकवादिनः स्वमतस्य खण्डनं कुर्वन्तः सौन्दर्यं स्वतः परं तत्त्वं मन्यन्ते इति स्वस्य अस्वीकृतिं दर्शितवन्तः। सः क्रमः, अनुपातः, समन्वयः, वर्णविन्यासः इत्यादयः तत्त्वानि वस्तुनः आकारस्य रूपस्य च निर्माणाय आवश्यकाः इति वर्णयित्वा सौन्दर्यस्य तत्त्वानि इति वर्णितवान्।

आधुनिकसाहित्ये अपि औपचारिकव्याख्याकारानाम् मते काव्यस्य कलायाः वा सौन्दर्यं जीवनस्य रोचकानाम् अनुभवानां प्रेरणादायकानां च विचाराणां अभिव्यक्तिं कृत्वा काव्यस्य कलायाः वा सार्थकता वा सौन्दर्यं वा न भवति, अपितु कलाकृतेः सौन्दर्यं स्वकीयां संरचनायां वा निहितं भवति।

भाववादिनः व्याख्या

विषयगत-भौतिक-चिन्तकान् विहाय सौन्दर्य-चिन्तकानां मध्ये अन्यः वर्गः अस्ति ये कामं वा इच्छाम वा सौन्दर्यस्य प्राणतत्त्वं स्वीकुर्वन्ति। तेषां मते सौन्दर्यं भावस्य अभिव्यक्तिः। अस्मिन् व्याख्यायां सौन्दर्यस्य अस्तित्वं जैविकवृत्तिः भावात्मकः अनुभवः वा इति प्रस्तावितं भवति। १९ शताब्द्याः जर्मनविद्वान् फौखरः इत्यनेन कान्ट-हीगलयोः प्रस्तावितस्य सौन्दर्यस्य पारलौकिकः

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

(आध्यात्मिकः) स्वरूपस्य खण्डनं कृत्वा सौन्दर्यस्य लौकिक-अनुभवरूपेण व्याख्यां कृत्वा सौन्दर्यशास्त्रस्य मनोवैज्ञानिकं प्रयोगात्मकं च दृष्टिकोणं प्रस्तुतम्। फ्रायडः, डार्विनः, रिचर्ड्सः, ग्राण्ट-एलेन् इत्यादिभिः मनोविश्लेषणस्य स्वामीभिः प्रस्तुतानां मतानाम् तर्कानाञ्च आधारेण सौन्दर्यस्य प्रत्यक्षतया यौनकामना वा यौनभावनाभिः सह सम्बन्धः इति गणयितुं शक्यते। एवं मनोविज्ञानस्य, जीवविज्ञानस्य, मनोविश्लेषणस्य इत्यादीनां प्रभावेण सौन्दर्यस्य परिभाषा जीवनस्य कामस्य वा रागस्य वा प्रवृत्तेः अभिव्यक्तिः, पूर्तिः च अभवत्। प्राचीनकाले अरस्तू, लॉन्गिनसः, दार्शनिकानां नीत्शे, स्पिनोजा, शोपेनहावरः इत्येतयोः मध्ये तथा च मानवतावादीनां लेखकानां मध्ये टॉल्स्टॉयः इत्यादिभिः सौन्दर्यशास्त्रस्य भावनात्मकप्रभावस्य महत्त्वं स्थापितं अस्ति।

भारतीयः साहित्ये सौन्दर्यशास्त्रम्

भारतीयसाहित्ये 'सौन्दर्य' इति शब्दस्य प्रयोगः बहु प्राचीनः नास्ति। अयं शब्दः वेदेषु आद्योपनिषदेषु च न लभ्यते, किन्तु सौन्दर्यसंकल्पनायाः तत्वाचकशब्दवाक्यानां च अभावः न अभवत्। संस्कृतसाहित्ये अमरकोश इति ग्रंथस्य अन्तर्गतं सुन्दरशब्दस्य निम्नलिखितपर्यावरणानि उपलभ्यन्ते-

रुचिरः, चारु, सुषमः, साधु, शोभनः, कांतः, मनोरमं, रुच्यं, मनोज्ञः, मंजु, दयितः, वल्लभः, प्रियः, हृदयः, अभिष्टः, अभिप्सितः व्यापति।

एतदतिरिक्तं संस्कृतकाव्येषु काव्यग्रन्थेषु च ललित-सुष्ठु-काम्या-कामनीय-देलामना इत्यादयः दृश्यन्ते। शब्दावलीप्रयोगद्वारा सौन्दर्यस्य वर्णनं कृतम् अस्ति।

सर्वप्रथमं वेदेषु 'सुन्दरम्' अथवा 'सौन्दर्यम्' इति शब्दानाम् अभावेऽपि तेषां केचन पर्यायपदानां स्वतन्त्रतया प्रयोगः कृतः अस्ति। प्रकृतिवैभवेन जीवनानन्देन च प्रेरिता वैदिकश्लोकेषु रूपस्य रसस्य च अद्वितीयं वर्णनं दृश्यते। ऋग्वेदे काव्यतत्त्वानां काव्यशास्त्राणां च विस्तृतं वर्णनं वर्तते, यस्मिन् सौन्दर्यस्य वर्णनं प्रचुरेण उपलभ्यते। सौन्दर्यविषये चर्चा केवलं केषुचित् स्थानेषु सूचकरूपेण एव प्राप्यते इति उल्लेखनीयम्। वैदिकऋषिस्य कविस्य वा मते सौन्दर्यस्य स्वभावः मूलतः कामुकः एव। एतदतिरिक्तं वैदिकसाहित्ये सौन्दर्यं स्य केषाञ्चन भागानां यथा वाक्-सौन्दर्य-प्रकृतिः, सौन्दर्य-अनुभवः, प्रेरणा-स्रोतः, प्रयोजन-महत्त्व-स्रोतः, शब्द-अलंकारः, छन्दः, ताल-आदीनि यन्त्राणि इति सूत्रितं किन्तु प्रभावी व्याख्यानं दृश्यते इत्यादि यदा वेदेषु लौकिकं दिव्यं च, इन्द्रियं, आध्यात्मिकं च सौन्दर्यरूपं कविभिः चर्चा कृता, उपनिषदसाहित्ये तु चिन्तकानां आत्मनः सौन्दर्यं प्रति अभिमुखीकरणं प्रतिबिम्बितम् अस्ति।

उपनिषदस्य मूलसिद्धान्तः अद्वैता अर्थात् नानात्वे एकता अस्ति तथा च एषः सामञ्जस्यः अथवा समरसः सौन्दर्यस्य मूललक्षणत्वेन दृश्यते। वस्तुतः सौन्दर्यम् अत्र प्रकाशः आनन्दः इति वर्णितः अस्ति। अस्मिन् श्रृङ्खले यदि आर्षकाव्यस्य रामायणरूपं विचारयामः तर्हि तस्य एकस्य खण्डस्य नाम सुन्दरकाण्डम् अस्ति, परन्तु सामान्यतया काव्यवर्णनेषु आनन्ददायकः, रम्यं, शोभनः, चारुः, रुचिरः इत्यादीनां प्रयोगः दृश्यते सौन्दर्यविषये चर्चा कर्तुं प्रचुरता। प्रायः सर्वाणि ललितकलानि रामायणे स्पष्टतया उल्लिखितानि सन्ति, यथा वास्तुकला, शिल्पकला, चित्रकला, संगीतं नृत्यं च

इत्यादयः ये सौन्दर्यपक्षस्य प्रकाशने उपयोगिनो दृश्यन्ते। एवं प्रकारेण प्राकृतिकसौन्दर्यं प्राधान्यं दत्त्वा अपि मानवसौन्दर्यं वा रूपं कलात्मकं सौन्दर्यं च सम्मानितम् अस्ति। महाकाव्ययुगस्य द्वितीयमहाग्रन्थे महाभारते अपि सौन्दर्यविषयेषु उद्धरणं प्राप्यते। महाभारते काव्यतत्त्वस्य अपेक्षया ऐतिहासिकतत्त्वस्य, सौन्दर्यं वर्णनस्य अपेक्षया कथावर्णनस्य च प्रधानतां प्राप्य अपि सौन्दर्यं प्रतीतेः स्वरूपं सुलभतया दृश्यते- अत्र सौन्दर्यं तत् तत्त्वं यत् इन्द्रियाणां विशेषतः चक्षुषः माध्यमेन चौतन्यं प्रति आगच्छति। एतदतिरिक्तं महाकविकालिदासस्य कृतिषु कलात्मकसौन्दर्यस्य, सृष्टिप्रक्रियायाः, रसस्य च स्वरूपस्य मार्मिकरूपेण चर्चा कृत्वा। सः सौन्दर्यस्य कविः इति सिद्धः अस्ति। बाणभट्टस्य कदम्बरी हर्षचरितम्, भवभूति उत्तरारामचरितम् इत्यादिषु ग्रन्थेषु मानवभावनसौन्दर्यं, काव्यसौन्दर्यं, हृदयसौन्दर्यं, प्राकृतिकसौन्दर्यम् इत्यादिभिः भारतीयसाहित्ये सौन्दर्यशास्त्रस्य विभिन्नपक्षस्य उद्घाटनं प्रत्येकं युगे कालेषु च दृश्यते। पश्चिमे सौन्दर्यशास्त्रस्य अन्वेषणं प्राचीनकालात् एव दार्शनिकचिन्तकैः सौन्दर्यशास्त्रं दर्शनस्य भागत्वेन स्वीकृत्य कृतम् अस्ति। यद्यपि भारतीयदर्शने सौन्दर्यः स्वतन्त्रः विषयः न अभवत् तथापि केचन स्पष्टाः परोक्षाः च संकेताः सौन्दर्यसम्बद्धान् विचारान् प्रस्तुतयन्ति। यथा योगदर्शने प्रस्तावितं शृङ्गाश् रूपं प्रतिभाविश्लेषणे भारतीयसौन्दर्यं विद्वद्भिः स्वीकृतम् अस्ति। शदर्शनस्य तुलने भारतीय सौन्दर्यचिन्तने प्रत्यभिज्ञानदर्शनस्य अर्थात् कश्मीरशैववादस्य प्रभावः अधिकः प्रत्यक्षः व्यापकः च अस्ति। सौन्दर्य शास्त्रस्य प्रत्यभिज्ञानदर्शनस्य च सिद्धान्ताः भारतीयकलादर्शनस्य प्रभावशालिनः अभिनवगुप्तेन परस्परं व्याख्याताः सन्ति। एवं प्रकारेण भारतीयसौन्दर्यं स्य अपरं विकसितं च रूपं काव्यशास्त्रे अपि दृश्यते। यद्यपि सौन्दर्यशास्त्रम् अत्र स्वतन्त्रविषयत्वेन न स्थापितं तथापि तस्य मूलभूततत्त्वानि विविधानि च पक्षाः भागाः च अत्यन्तं निमेषस्तरेण विश्लेषिताः सन्ति। प्रस्तुतसन्दर्भे सौन्दर्यशास्त्रस्य पाश्चात्य-भारतीय-विचारधाराणां समन्वितः परिचयः प्रस्तुतः अस्ति।

टिप्पणी

पाठगतप्रश्नाः 4.1

1. सौन्दर्यस्य प्रतिपादकः कः मन्यते?
2. कस्मिन् ग्रन्थे सौन्दर्यशास्त्रस्य आधारः स्थापितः?
3. प्लेटोः दृष्टौ किं सुन्दरम्?
4. कः शास्त्रः सौन्दर्यं स्य अत्यन्तं समीपस्थः इति मन्यते?
5. पश्चिमे कति प्रकाराः सौन्दर्यस्य व्याख्याः दत्ताः?
6. भावात्मकव्याख्याकारेषु कः सौन्दर्यस्य सारः इति मन्यते?
7. अमरकोशे उल्लिखितसुन्दरशब्दस्य पर्यायवाची के के सन्ति?
8. वैदिक-औषनिष्पत्ति-कविभिः सौन्दर्यस्य कथं चर्चा कृता?

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

9. रामायणे काः कलाः उद्धृताः सन्ति?
10. भारतीयसाहित्ये सौन्दर्यकवित्वेन कः प्रतिष्ठितः?

4.2 नाट्यकलायां सौन्दर्यस्य मुख्यतत्त्वानि

सौन्दर्यशब्दस्य विविधाः पर्यायाः सौन्दर्यस्य वस्तुनिष्ठ- भावनार्थैः सह भिन्न-भिन्न-प्रमाणेन अनुरूपाः सन्ति। सौन्दर्यः सर्वकलाणाम् अध्ययनं प्रस्तुतं करोति। संगीतं, साहित्यं, नाटकं, नृत्यं, चलचित्रं, चित्रकला, मूर्तिकला, परिदृश्यनिर्माणम् इत्यादयः सर्वे सौन्दर्य शास्त्रस्य विषयाः सन्ति। सर्वेषु कलासु काव्यस्य श्रेष्ठं रूपं नाटकम् इति उल्लेखनीयम्। अस्य कारणात् भारतीयपरम्परायां स्वतन्त्रकलानां समस्यानां दार्शनिकः अध्ययनः मुख्यतया नाटककलासम्बन्धे एव अभवत्। सङ्गीतं, नृत्यं, चित्रकला च नाट्यस्य भगिनीकलाः सन्ति। कलाकृतयः ये विविधाः परिस्थितयः जीवनरूपाः च प्रकाशयन्ति ते नाटके सर्वोत्तमरूपेण प्रदर्शिताः, यतः नाटकं मुख्यतया नेत्रकर्णयोः कृते रोचकं भवति, ये रसस्य अनुभवाय सर्वाधिकं उपयुक्ताः इन्द्रियाः सन्ति नाटके काव्यादिकलाः समर्थनरूपेण प्रयुज्यन्ते। एवं हि सिद्धं भवति यत् भारतीयकाव्यशास्त्रस्य महत्त्वपूर्णः भागः नाटकम् अस्ति यस्मिन् प्रायः सर्वाणि ललितकलाः केनचित् प्रकारेण वा अन्येन वा प्रयुक्ताः भवन्ति। वस्तुतः भारतीयसौन्दर्यशास्त्रस्य रूपं विकासं च नाटककलारूपे विकासे च द्रष्टुं शक्यते।

भारतीयसाहित्ये, नाटके इत्यादिषु सौन्दर्यस्य विशेषं महत्त्वं वर्तते, तस्य च प्रत्यक्षतया परोक्षतया वा चर्चा कृता अस्ति। नाट्यशास्त्रे वा नाट्यविधायां संस्कृतकविभिः सौन्दर्यस्य वर्णनं न केवलं तेषां गौरववत् अतीव समृद्धं परिष्कृतं च भवति, तेषां सौन्दर्यस्य व्याख्या अपि अतीव गम्भीरा मार्मिकं च भवति। तेषु महत्त्वपूर्णः महाकविः कालिदासः यः मूलतः सौन्दर्यस्य कविः अस्ति। केषुचित् स्थानेषु कलात्मकसौन्दर्यस्य स्वरूपं, तस्य निर्माणप्रक्रिया, रसादिविषये च मार्मिकविमर्शः कृतः अस्ति सौन्दर्यस्य आकर्षणं वस्तुतः स्वाभाविकम् एव। अलङ्कारमाश्रित्य न। कलात्मकसौन्दर्यस्य निर्माणे मानसिककल्पनाप्रधानं भवति। एतत् तथ्यं कालिदासेन स्वस्य नाट्यग्रन्थे अभिज्ञानशकुन्तलम् इति अत्यन्तं स्पष्टशब्दैः व्यक्तम् अस्ति। तस्य काव्ये चित्रकला-शिल्प-आदीनां कलानां प्रचुर-सन्दर्भाः सन्ति। सौन्दर्यस्य सम्बन्धः रचनायाः अपेक्षया अलङ्कारस्य अधिकतया आश्रितः अस्ति- कालिदासः कलादर्शनस्य एतत् रहस्यं स्वस्य नाटके अतीव कुशलतया प्रकाशितवान् अस्ति। कालिदास इत्येतदतिरिक्तं भवभूतिः कृतिषु सौन्दर्य पक्षमपि प्रकाशितवान् अस्ति। सः मूलतः भावानाम् नाटककारः अस्ति। तेन चित्रितानि शारीरिकसौन्दर्यस्य चित्राणि भव्यानि सन्ति; परन्तु तस्य प्रतिभा वस्तुतः भावनात्मकसौन्दर्यस्य चित्रणं अधिकं मनोहरं दृश्यते।

करुणा रसस्य महत्त्वस्य विषये तस्य एतत् प्रसिद्धं उद्धरणम् : एको रसः करुण एव वस्तुतः हृदय-सौन्दर्यस्य अथवा भावात्मक-सौन्दर्यस्य कीर्तनम् अस्ति। अस्य वास्तविकः अर्थः अस्ति यत् मानवीयभावना एव रसस्य अर्थात् काव्यसौन्दर्यस्य मूलभूतः आधारः अस्ति।

सम्पूर्णसंस्कृतसाहित्यस्य महाकविभिः स्वकाव्येषु नाट्येषु च सौन्दर्यं तत्त्वानि, सौन्दर्यं घटकानाम् आक्षेपान् च प्रचुररूपेण प्रस्तुतानि सन्ति। नाटककारानाम् अतिरिक्तं कविनां मध्ये बाणभट्टेन स्वस्य कृतिषु विविधपात्रैः पूर्णः चित्रसङ्ग्रहः अपि अद्वितीयः कृतः अस्ति। कादम्बरी, हर्षचरितम् इत्यादिषु ग्रन्थेषु सौन्दर्यस्य कलात्मकतत्त्वं प्रवर्धयन्तः विविधाः चित्राणि, सृष्टिप्रक्रिया इत्यादयः अनेके सन्दर्भाः सन्ति। माघः इत्यनेन सौन्दर्यस्य अपि सनातननव आकर्षणस्य पर्यायः इति व्याख्या कृता अस्ति- क्षणे-क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः। तस्य एषः आक्षेपः वर्तमानयुगे अपि सौन्दर्यस्य प्रतीकत्वेन प्रचलितः अस्ति। एवं प्रकारेण केषाञ्चन नाटककारानाम्, महाकविनां च उदाहरणानां माध्यमेन सौन्दर्यस्य विविधतत्त्वानां, अवयवानां च नाटके समावेशः प्रस्तुतः अस्ति। भारतीय काव्यपरम्परायां प्राचीना कवियः कालिदासः, भारवी, माघः, श्रीहर्षः, भवभूति इत्यादिन सृष्टिन, हिन्दी-कविनां मधुसूदनः सरस्वती, गोस्वामी तुलसीदासः, बिहारी, आधुनिक-विचारकानां रवीन्द्रनाथटैगोरः, जयशंकरप्रसादः, सुमित्रानन्दनपन्तः इत्यादिभिः सौन्दर्यस्य रहस्यं लिखितम् अस्ति। आकर्षकं हृदयस्पर्शी च पक्षं चित्रितम् अस्ति। अस्मिन् शृङ्खले नाटके समाविष्टानां कतिपयानां तत्त्वानां विचारः आवश्यकः अस्ति।

टिप्पणी

रस-तत्त्वम्

रसः 'सौन्दर्यशास्त्रस्य' विशिष्टः भारतीयः प्रमेयः अस्ति। यथा पाश्चात्यकलाचिन्तनस्य केन्द्रसंकल्पना 'सौन्दर्यम्', जापानीकलाचिन्तनं 'युगेन्' इत्यत्र केन्द्रितं भवति तथा च चीनीयकलाचिन्तनस्य मुख्या अवधारणा ध्वनि-बोधः, तथैव भारतीयकलाचिन्तनस्य स्वकीयं विशेषसंशोधनं रसः इति। काव्य-अनुभवः अथवा नाट्य-अनुभवः संस्कृत-साहित्ये रसः इति संज्ञाद्वारा निर्दिष्टः अस्ति।

आचार्य अभिनवगुप्तेन चमत्कारः, रसः, आश्वदानः, भोगः, लयः, विश्रांति, समापत्ति इत्यादयः नाट्यशास्त्रस्य अभिनवभारती भाष्ये रसस्य लक्षणस्य उल्लेखः कृतः अस्ति। एतदतिरिक्तं आचार्यविश्वनाथस्य साहित्यदर्पणे रसस्य वर्णनं सत्वोद्रेक, अखण्डः, स्वप्रकाशनन्दः, चिन्मयः, ब्रह्मास्वाद-सहोदरः, लोकोत्तरः, चमत्कार-प्राणः, स्वाकारवतः अभिन्नः, आस्वादरूपे इत्यादिभिः विशेषणैः कृतम् अस्ति। रससिद्धान्तस्य काव्यसिद्धान्तस्य प्रवर्तनं सर्वप्रथमं भारतमुनिस्य नाट्यशास्त्रे अभवत्। एषा विस्तृता सौन्दर्य संकल्पना यस्याः प्रचलनं सम्पूर्णे काव्यशास्त्रे दृश्यते। रसस्य महत्त्वं प्रतिपादयन् नाट्यशास्त्रे उक्तं यत् रसं विना कोऽपि अर्थः विकसितुं न शक्यते अर्थात् रसः एव नाटकस्य अत्यावश्यकः तत्त्वः, यत् परवर्तीभिः काव्यात्मत्वेन प्रतिष्ठितुं प्रयत्नः कृतः आसीत्। भरतमुनिमते यथा नानाव्यञ्जनौषधद्रवसंयोगेन रसः जायते वा यथा द्रवौषधौ वा षड्विधाः रसाः निर्मायन्ते, तथैव कविहृदयस्थाः स्थायिभावनाः भिन्नप्रकारभावनाभिव्यज्यते अर्थात् विभावः, अनुभावः सञ्चारीभावरूपं प्राप्य रसत्वमाप्नोति। नाट्यशास्त्रस्य अन्तर्गतं अष्टौ रसाः उल्लिखिताः सन्ति। शृङ्गारः, हास्यः, करुणः, रौद्रः, वीरः, भयानकः, विभत्सः, अद्भूतः च। पश्चात् अभिनवगुप्त इत्यादिभिः आचार्यैः शान्तस्य नवमस्य रसस्य रूपेण समावेशः कृतः। तस्य मतेन रसः मानवजीवनस्य परमलक्ष्येन सह सम्बद्धः अस्ति। तस्य मतेन रसः मानवजीवनस्य परमार्थेन मोक्षेन सह सम्बद्धः यतः सर्वप्रकारस्य काव्यस्य (नाटकस्य) रसः अलौकिकः, ब्रह्मस्य

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

रससदृशः च अस्ति, अतः केवलं शान्तरसः एव मूलभूतः इति मन्तव्यः रसः। नाटकस्य महत्त्वपूर्णं सारं सौन्दर्यशास्त्रस्य अपि प्रमुखं तत्त्वम् अस्ति। वस्तुतः रसः सौन्दर्यः च परस्परं पूरकौ स्तः तथा च नाटके रसस्य पूर्तिः वा भोगः वा सौन्दर्यस्य परमं लक्ष्यं मन्यते। भारतीयनाट्यपरम्परायां नाटकाभ्यन्तरे एकः अङ्गी अर्थात् मुख्यरसादयः गौणरसाः सन्ति, यस्य परिणामः नाटकस्य सौन्दर्यस्य पराकाष्ठा भवति। यथा अभिज्ञानशकुन्तलनाटके कालिदासः शृङ्गाररसस्य महत्त्वं दर्शयित्वा सौन्दर्यानुभवस्य रसस्य च महत्तमं उद्घरणं प्रस्तुतवान् यत् वर्तमानकालस्य पाठकेषु सहृदयेषु च प्रभावशालिनीं प्रभावं त्यजति इति भासते।

भावतत्त्वम्

कलाक्षेत्रे भारतीयविद्वानानां कृते नाटकं मानदण्डं भवति, नाटकमञ्चनस्य केन्द्रबिन्दुः च रसतत्त्वं भवति। अस्य प्रक्रियायाः मूलतत्त्वं भावः एव। भरतमुनिः रसान् भावरूपेण व्याख्यातवान् यस्मिन् विभावः, अनुभावः, व्याभिचारी भावः, सात्विकभावः च प्रमुखाः सन्ति। भावशब्दो भूमलात् निष्पन्नः यः घटितार्थे प्रयुज्यते। भरतस्य रससूत्रानुसारं विभवानुभावव्याभिचारिभावयोः संयोगात् रसनिष्पन्नः भवति; अतः पृथक् व्याख्यानद्वारा एतानि व्यञ्जनानि अवगन्तुं आवश्यकम्।

- (i) **विभावः** - येन माध्यमेन शारीरिकं वाचिकं सात्विकं च कर्म सम्भवति (अर्थात् ज्ञानं लभ्यते), ते विभवाः सन्ति। एते द्विविधाः -
- (क) **आलम्बनविभावः**- नायिका-नायिका इत्यादयः पात्राणि आलम्बनविभावः इति कथ्यन्ते यतः तेषां समर्थनात् एव रसः उत्पद्यते।
- (ख) **उद्दीपनविभावः**- स्थायित्वस्य उद्दीपनविभावः उद्दीपनः विभावः इति कथ्यते। यथा- चन्द्रोदयः, उदयः, वस्त्रं, आभूषणं, ऋतुः, वनम् इत्यादयः।

आलम्बनविभावेन स्थायिभावाः उत्पद्यन्ते, उद्दीपनविभावेन च रसस्योत्पादने अनुकरणात्मकाः।

- (ii) **अनुभावः**- यथा कारणस्य पृष्ठतः कर्म भवति, तथैव विभास्य पृष्ठतः अनुभावः अस्ति। नाटके भावात् उत्पन्नाः तर्क-भाव-आदीनि स्थायि-भावानि प्रकाशयन्ति, तानि कृतयः अनुभावाः इति उच्यन्ते। यथा व्यङ्ग्यः, बाहुविकारः, उत्तेजना, कम्पः, अश्रुपातः, मूर्च्छा इत्यादयः शारीरिकलक्षणाः मानसिकविकाराः च।

- (iii) **व्याभिचारीभावः**- इमाः मानसिकाः प्रवृत्तयः ये स्थिराः न तिष्ठन्ति। व्याभिचारै भावाः विभवानुभवयोः अपेक्षया भिन्न-भिन्न-रसयोः चलन्ति, अतः ते संचारीभावः इति अपि उच्यन्ते। एकस्मिन् रसे बहवः व्याभिचार्यभावाः भवेयुः, एकस्मिन् रसे बहवः रसाः अपि भवितुम् अर्हन्ति। व्याभिचारै भावानाम् संख्या कथ्यते ३३- निर्वेदः, ग्लानि, शंका, असूया, मदः, श्रमः, आलस्यः, दैन्यः, चिन्ता, मोहः, स्मृति, दृति, लज्जा, चंचलता, हर्षः, आवेगः, जडता, गर्व, विषादः, उत्सुकता, निद्रा, अपस्मारः, स्वपनः, विबोधः (जागरणम्),

अमर्षः, नति, उग्रता, अवहित्यः, व्याधि, उन्मादः, मरणं, त्रासः वितर्कम् च।

(iv.) **सात्त्विकभावः**:- सात्त्विकभावः- शारीरिकसंवेदना विचारणीया। इसात्त्विकश् शब्दस्य अर्थः यत् अस्ति अर्थात् वास्तविकजगत्सम्बद्धम् तेषां संख्या अष्टौ- स्तम्भः, स्वेदा, रोमञ्चः, स्वर्भङ्गः, वेपथुः, वैवेर्यः, अश्रुः, प्रलयः च। भरतमुनिना अष्टसंख्यायां वर्गीकृताः सात्त्विकभावानाः परस्परं परस्परं प्रविशन्ते: दृश्यन्ते।

(v.) **स्थायिभावः** - दैनन्दिनजीवने यत्किमपि पश्यति, शृणोति, अनुभवति च तस्य आभासः मनसि निहिताः भवन्ति। एतत् संस्कारं दार्शनिकपदार्थेषु वासना इत्यपि कथ्यते। एते वासनासदृशाः संस्काराः स्थायिभावाः इति उच्यन्ते। एतानि स्थायिभावानि आधुनिकमनोविज्ञाने वर्णितानां भावानाम् सदृशानि सन्ति। प्रेमादिप्रवृत्तयः सर्वेषु जीवेषु वर्तन्ते, ये भिन्न-भिन्न-जनेषु भिन्न-भिन्न-स्तरयोः विद्यन्ते। सर्वप्रथमं आचार्यभरतेन अष्टौ रसानाम् अनुसारं अष्टौ स्थायिभावनाः स्थापिताः। कालान्तरे स्थायीभावानां संख्या रसानाम् आधारेण नव इति निर्धारिता आसीत्, यत्- भयम्, क्रोधः, जुगुप्सा, उत्साहः, निर्वेदः, रति, हास्यः, विस्मयः, शोकः च सन्ति। एताः स्थायिभावनाः न केवलं नाटके अपितु मानवानां हृदयेषु मानसिकदशारूपेण चिरकालं यावत् स्थिराः तिष्ठन्ति।

एवं प्रकारेण विभावानुभावव्याभिचारिभावस्य स्थायिभावस्य च पारम्परिकसंयोगात् रसः निष्पन्नः। नाट्यप्रदर्शने नटेषु केचन भावाः पूर्णतया वर्तन्ते, केचन मञ्चे प्रस्तुताः भवन्ति, यस्य परिणामेण सौन्दर्यस्य सारस्य रसः सम्भवः भवति

कलातत्त्वानि

सौन्दर्यशास्त्रं कलासम्बद्धं विज्ञानं जातम् अस्ति। सर्वाणि ललितकलाः सौन्दर्यतत्त्वेन सौन्दर्यानुभवेन च प्रत्यक्षतया परोक्षतया वा सम्बद्धाः इति गणयितुं शक्यन्ते। एतेषु कलासु वास्तुकला, चित्रकला, शिल्पकला, नृत्यं, संगीतं, काव्यं वा नाटकं वा महत्त्वपूर्णं गणितम् अस्ति।

नाटकम् एतादृशः उत्तमः विधा अस्ति यस्मिन् सर्वाणि ललितकलाः समाविष्टाः सन्ति। कलाप्रस्तुतिद्वारा, मञ्चनद्वारा च सौन्दर्य तत्त्वस्य प्रकटीकरणं नाट्यप्रस्तुतिषु स्पष्टतया दृश्यते। अतः कलां तस्याः विविधपक्षं च नाटके सौन्दर्यस्य मुख्यतत्त्वेन गणयितुं तार्किकं दृश्यते। उदाहरणम्- भासेन लिखिते स्वप्नवासवदत्तानाम्ना नाटके चित्रकला सङ्गीतस्य उत्तमकला नाटकस्य सौन्दर्यं वर्धयति, भावात्मकपरिणामसिद्धिं च सुनिश्चितं करोति। एवं प्रकारेण कला नाटकस्य अत्यावश्यकं भागं, नाटके वर्तमानं सौन्दर्यं तत्त्वं च मन्तव्यम्।

उपर्युक्ततत्त्वानि विहाय अलङ्कारः, शिष्टाचारः, ध्वनिः, वक्रोक्तिः इत्यादयः केचन तत्त्वानि सन्ति ये नाटके सौन्दर्यवर्धनस्य महत्त्वपूर्णकारणत्वेन द्रष्टुं शक्यन्ते। नाट्यपरम्परायां नाटकेषु निहितः सौन्दर्यं तत्त्वः अन्ते आनन्दस्य परमफलप्राप्त्यर्थं साधनरूपेण प्रतिबिम्बितः भवति।

टिप्पणी

टिप्पणी

4.3 नाट्यकलानां विभिन्नरूपेषु सौन्दर्य-अखण्डता

भारतेन रचितं नाट्यशास्त्रं भारतीयपरम्परायाः अन्तर्गतं नाटकसौन्दर्य विषये लिखितं प्रथमं सुनियोजितं उपलब्धं च पुस्तकम् अस्ति। नाट्यशास्त्रस्य अन्तर्गतं न केवलं नाटकं, अपितु काव्यं, नृत्यं, संगीतं, वाद्ययन्त्राणि इत्यादीनि सर्वाणि प्रमुखाणि ललितकलाः, तेषां महत्त्वपूर्णाः घटकाः च समाविष्टाः सन्ति। नाटकं वा रूपकं वा काव्यस्य दृश्यरूपं श्रेष्ठं मन्यते। नाटकम् एकः कला अस्ति यस्मिन् अन्याः ललित-उपयोगी-कलाः अपि समाविष्टाः सन्ति। एतत् मौलिकतया उच्चतमं साहित्यं यत् काव्ये सर्वाधिकं सुन्दरं प्रभावशाली च अस्ति। यतो हि एतत् मानवजीवनं प्रतिबिम्बयति, तस्मात् एतत् न केवलं विशेषसाहित्यरूपं अपितु विशेषकाव्यशैली अपि अस्ति।

मुख्यतया भारतीयसाहित्ये नाटकस्य (रूपकस्य) दशविधाः वर्णिताः सन्ति। रूपका दश प्रकारा यथा- नाटकं, प्रकरणं, भाणः, प्रहसनः, डिमः, व्यायोगः, संवकारः, वीथि, इहामृगः अड्का च। एतेषु भेदेषु नाटकप्रकरणं च मुख्यं मन्यते यतोहि कथानकस्य विकासः पञ्चसंधिदिनाट्यतत्त्वानां माध्यमेन भवति। भाण-वीथि-प्रहसन-अड्काः इत्यादयः अन्तिमप्रकाराः रूपकपाः सन्ति, अभिनयस्य दृष्ट्या अतीव सुलभाः सन्ति। रूपकाणां मुख्यघटकाः त्रयः सन्ति- वस्तुः (कथा), नेता (नटः) तथा रसः (वास्तु नेता रसस्तेषां भेदकः - दशरूपक १/११)। एतदतिरिक्तं अष्टादश उपरूपकाः अपि परवर्ती आचार्यैः वर्णिताः। रूपकाणां विपरीतम् उपरूपकेषु रसप्रधानतायाः अपेक्षया भावस्य, तालस्य वा तालस्य वा प्राधान्यं प्रतिबिम्बितम् अस्ति।

वस्तुतः भारतीयनाट्यरूपेषु रसतत्त्वानां, भाव-तालादीनां सौन्दर्य तत्त्वानां एकता प्रारम्भादेव प्रत्यक्षतया परोक्षतया वा वर्तते। सौन्दर्यस्य परिणामः सुखं यत् सुखं च तत् शुभम् एवं प्रकारेण नाट्यविधानां पक्षिदृष्टिम् आदाय पाठकानां कृते आवश्यकं यत् भारतीयनाट्यस्य विविधविधानां परमं पराकाष्ठा रसतत्त्वं रसानुभूतिः च अस्ति। न केवलं नाट्यशास्त्रम्, सम्पूर्णस्य काव्यपरम्परायाः परमं लक्ष्यं रस-निष्पत्तिः इति मन्यते, यस्याः उल्लेखं आचार्यभरतः इत्यादिभिः परवर्तीभिः विद्वांसैः ब्राह्मानन्द-सहोदरस्य पर्यायः इति कृतम्।

पाठगतप्रश्नाः 4.2

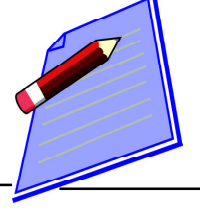
1. कलात्मकसौन्दर्यस्य निर्माणे किं महत्त्वपूर्णम्?
2. भवभूतिः सौन्दर्यस्य कस्मिन् पक्षे बलं ददाति इव दृश्यते?
3. हिन्दीभाषायाः केन कविः स्वग्रन्थेषु सौन्दर्यवर्णनानि दत्तवन्तः?
4. अभिनवभारतीयां आचार्य अभिनवगुप्तेन रसतत्त्वस्य केषां लक्षणानाम् उल्लेखः कृतः?
5. रससिद्धान्तस्य प्रथमं सूत्रीकरणं कस्मिन् ग्रन्थे प्राप्यते?

6. कति रसाः सन्ति नाम उल्लेखयतु।
7. विभावः किम् उच्यते?
8. स्थायिव्यञ्जनानां संख्या का भवति?

भवान् किम् अधिगतम्

- सौन्दर्यशास्त्रशब्दः ग्रीकभाषायाः गृहीतः यस्य अर्थः इन्द्रियसंवेदनविज्ञानम्।
- १८ शताब्द्याः जर्मनविद्वान् वाउम गार्टन् सौन्दर्यशास्त्रस्य अवधारणायाः प्रस्तावकः इति द्रष्टुं शक्यते।
- १७५३ ई. तमे वर्षे श्मेजीमजपबंश इति पुस्तके सौन्दर्यशास्त्रस्य आधारशिला स्थापितः।
- सौन्दर्यस्य विषये पश्चिमस्य अनेके विद्वान्, यथा प्लेटो, अरस्तू, कान्टः, हीगलः इत्यादिभिः बहुधा चर्चा कृता अस्ति।
- भारते आचार्य भरतः, नन्दिकेश्वरः, कालिदासः, भट्टतौतः, लोल्लटः, शंकुकः, भट्टनायकः, आनन्दवर्धनः, अभिनवगुप्तः, क्षेमेन्द्रः, कुन्तकः, वामनः, पंडितराजजगन्नाथः इत्यादिनां विद्वान् चिन्तने सौन्दर्यदृष्टिः पर्याप्तः अभवत्।
- सौन्दर्यस्य अनेके पर्यायवाची शब्दाः भारतीयपरम्परायां प्रतिबिम्बिताः सन्ति सौन्दर्य, लालित्यं, चमत्कारं, अलौकिकं, रसः इत्यादयः।
- सौन्दर्यशास्त्रकला, काव्यशास्त्रम्, तत्त्वमीमांसा वा मनोविज्ञानस्य पर्यायः नास्ति अपितु स्वतन्त्रविषयत्वेन निरन्तरं विकासं कुर्वन् अस्ति।
- सौन्दर्यस्य विषयगत (आध्यात्मिक), वस्तुनिष्ठः (रूपात्मकः), पाश्चात्यविद्वांसः भावात्मकाः प्रकृतिवादी च व्याख्याः प्रस्तुताः सन्ति।
- यद्यपि भारतीयसाहित्ये सौन्दर्यस्य स्थितिः प्राचीनकालात् स्वतन्त्रतया न दृष्टा तथापि तस्य पर्यायवाचीभिः सह सम्बद्धाः विश्लेषणाः प्राप्यन्ते।
- संस्कृतसाहित्ये अमरकोश इति ग्रंथस्य अन्तर्गतं सुन्दरशब्दस्य निम्नलिखितपर्यावरणानि उपलभ्यन्ते- रुचिरः, चारू, सुषमः, साधु, शोभनः, कांतः, मनोरमं, रुच्यं, मनोज्ञः, मंजु, दयितः, वल्लभः, प्रियः, हृदयः, अभिष्टः, अभिप्सितः व्यापति।
- कालिदासः सौन्दर्यस्य कविः इति मन्यते।

टिप्पणी

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

- भावनात्मकसौन्दर्यस्य उत्तमं रूपं भवभूतिकृतेषु दृश्यते।
- नाट्यशिक्षायां सौन्दर्यस्य मुख्यतत्त्वानि सन्ति खरसः, भावः, कला, अलङ्कारः, शिष्टाचारः, ध्वनिः इत्यादयः।
- सौन्दर्यस्य परमं लक्ष्यं सुखं गणयितुं शक्यते।

पाठगत-प्रश्नानि उत्तराणि

4.1

1. १८ शताब्द्यां पाश्चात्यसाहित्यस्य वाउम गार्टन् सौन्दर्यशास्त्रस्य गहनतरः इति दृश्यते।
2. 1753 ई. तमे वर्षे एस्थेटिका इति पुस्तके।
3. प्लेटानुसारं त एव सुन्दराः सन्ति ये सुखदाः सन्ति ये च इच्छुकाः अपि परिणामे अत्यन्तं शुभाः सन्ति।
4. कलाशास्त्रम्
5. पाश्चात्यसाहित्ये सौन्दर्यस्य व्यक्तिपरकः (आध्यात्मिकः), वस्तुनिष्ठः (शारीरिकः), भावात्मकादिव्याख्यानानि प्राप्यन्ते।
6. भावात्मकभाष्यकारैः कामं वा इच्छा वा सौन्दर्यस्य महत्त्वपूर्णतत्त्वं मन्यते।
7. रुचिरः, चारु, सुषमः, साधु, शोभनः, कांतः, मनोरमं, रुच्यं, मनोज्ञः, मंजु, दयितः, वल्लभः, प्रियः, हृदयः, अभिष्टः, अभिप्सितः व्यापति।
8. ...
9. रामायणे वास्तुकला, शिल्पकला, चित्रकला, संगीतं, नृत्यम् इत्यादीनां उद्धरणं प्रचुररूपेण प्राप्यते।

4.2

1. कलात्मकसौन्दर्यस्य निर्माणे मानसिककल्पना महत्त्वपूर्णा भवति।
2. भवभूतिः भाव-सौन्दर्यस्य उत्तमः नाटककारः अस्ति।

3. गोस्वामी तुलसीदासः बिहारी च हिन्दीसाहित्यस्य ते लेखकाः सन्ति येषु सौन्दर्य वर्णनं कृतम् अस्ति।
4. रसस्य प्रकृति-परिचय-लक्षणस्य अभिनव-भारती- चमत्कार, रसन, अश्वदान, भोग, लया, विश्रांति, समपट्टी इत्यादिषु अभिनवगुप्तेन उक्ताः सन्ति।
5. नाट्यशास्त्रम् (भरतमुनिकृतः)
6. नव रसाः सन्ति-शृंगारः, हास्यं, करुणः, रौद्रः, वीरः, भयानक, वीभत्सः, अद्भुतः, शान्तः च।
7. आङ्गिक-वाचिका,आहार्य-सात्त्विक-अभिनयस्य ज्ञानं येषां ते विभाव उच्यन्ते।
8. स्थायिभावानानुसारं नव भवन्ति-भयम्, क्रोधः, जुगुप्सा, उत्साहः, निर्वेदः, रति, हासः, विस्मयः, शोकः च।

टिप्पणी

माड्यूल-2

नाट्यांगा

अस्मिन् सोपाने नाटकस्य मुख्यतत्त्वानां - कथानकं, पात्राणां, रसस्य, नाटकस्य मञ्चनस्य च सामान्यपरिचयं दत्त्वा नाटकविषये शिक्षिकाणां ज्ञानं वर्धयितुं प्रयत्नः कृतः अस्ति।

5. कथानकस्य परिचयः
6. चरित्रनियोजनम्
7. अभिनयस्य परिचयः